

TÁJÉKOZÓDÁS

Bangó Jenő

A NÉMET ELMÉLETI SZOCIOLÓGIA ÚJABB TRENDJEIRŐL

A szociológiai társaság és folyóirata

Ha a szociológiát mint „sikertudományt” definiáljuk – miként ezt Némedi (2000) teszi és nem firtatjuk tovább, hogy milyen más jelzőkkel¹ láthatjuk még el, akkor a Német Szociológiai Társaságról, mint központi, szakmai-professzionális intézményről elmondhatjuk, hogy újraalapításától, 1964-től napjainkig valóban sikeres volt. A szociológia krízise természetesen a társaságban is állandó téma,² és azt hiszem ez mindig is így lesz (Esser 2002), ennek ellenére mint professzionális intézményrendszer (Pokol 1992) képes volt Németországban megteremteni azt a szocializáló mechanizmust, amely a szociológusokat felvértezte azzal, hogy a kríziseket át tudják látni, és intézményesen fel tudják dolgozni (Lüschen 1979). Megalakulásakor ötven tagot számlált – ma ezerkétszázan vesznek részt aktívan munkájában. Ezt a számot persze relativizálni kell, hiszen a húszezer szociológus mellett (akiknek javarésze nem kimondottan szociológiai pályán dolgozik) sajnos 2.400 munkanélküli, illetve munkát kereső végzett szociológus is van. A fő munkaadó továbbra is az egyetem, az aktív szociológusok egynegyede itt kutat vagy tanít. A társaság sikerének titka a minimális adminisztráció és a minimális központi vezérlés, valamint az a tény, hogy a társaság tagjai szakmai szekciókba sorolódnak (egy tag több szekcióba is beléphet), továbbá, hogy a szekciók többsége igen eredményesen dolgozik. A gondolatok, ötletek körforgalma az adott szekció kollégái között optimális, a publikációk egészséges konkurenciája biztosítja a nívót, a plagizálás esetleges vádjait a deontológiai bizottság mintegy házon belül vizsgálja ki. Az évente általában kétszer megtartott szekciógyűlésen kívül a 24 szekció tagjai regionális összejöveteleken is találkoznak. Írásomban a szociológiai társaság elméleti szekciójának az elmúlt négy évben történt fejleményeivel foglalkozom. A társaság számol azzal a ténnyel, hogy az egyetemen kívüli szociológia jelentősége megnőtt, ezért nem csak „professzorok klubjának” tekinti magát, hanem figyelt a nem egyetemi szociológiai elméleti alap kutatások (*Grundlagenforschung*) jelentőségére is. A központi német tudományos akadémia hiányát pótolják a tartományi akadémiaik, va-

1 Csak jelzésképpen a következők jutnak egyből az eszembe: „vidám tudomány” (*fröhliche Wissenschaft*), „optimista tudomány”, „kritikus tudomány”, „krízis-tudomány” vagy talán a legjobb a sorban „a szociológia az a tudomány, amit a szociológusok gyakorolnak” – ez a definíció természetesen egy amerikai szociológustól származik.

2 Hartmut Esser ír a szociológia állandósult „peremhelyzetéről” (*Randposition*) a pszichológia, a történelem, a jog, a gazdaságtudomány és a filozófia árnyékában.

lamint azok a Max Planck Intézetek (Köln, Berlin és Rostock), amelyek kimondottan társadalomtudományi, szociológiai alap kutatásokat végeznek. A Német Kutatási Közösség (*Deutsche Forschungsgemeinschaft*) igen hatékonyan segíti a fiatal kutatókat publikációik kiadásában, a nagy alapítványok (Thyssen, Volkswagen, Shell) sem sajnálják a pénzt az elméleti szociológia támogatására. A Német Szociológiai Társaság ügyesen és eredményesen közvetít a szponzorok és a kutatók között. A feminista elméleti szociológia nem-egyetemhez kötött központjaként tartják számon az oerlingshauseni Marianne Weber Intézetet. Max Weber felesége harcolt a nők jogaiért, sőt maga is kitűnő társadalomtudós, továbbá a Weber hagyaték kezelője volt. Az intézet érdekessége nemcsak az, hogy archiválja és kiadja Marianne Weber műveit, hanem az is, hogy a fiatal kelet-európai szociológusnőket is támogat.

Áttekintésem fő forrásaként a Német Szociológiai Társaság évente négyszer megjelenő közleményei (1999-től 2002-ig) szolgáltak. Vizsgálódásomban különösképp az elméleti kérdésekre fordítok figyelmet. A nagy tekintélynek örvendő folyóirat – amely az egyszerű *Soziologie* címet viseli –, a németországi, pontosabban az európai német nyelvterületen (tehát Ausztriát és Svájcot is ideértve) működő szociológus szakma mind személyi, mind tárgyi eseményeinek (jelen tanulmány keretében az elméleti eredményeinek) rendszeres tájékoztatója. A folyóirat felépítése egyszerű. Egy alig egy oldalas editoriál ismerteti a tárgyalt témákat, majd a szociológiai társaság szervezeti kérdései (pl. választások, stb.) következnek. Ezt követi öt-hat tanulmány, melyek főleg a német szociológia helyzetével foglalkoznak – kritikusan. A 1997/98-as kötetben a szociológusnők (női témák a szociológiában) helyzete volt az egyik kiemelt témakör. Dicsérendő, hogy a rövid, de alaposan dokumentált tanulmányokra általában replikák reagálnak, és ebből a szempontból a *Soziologie* iránymutató lehet a többi szaklapnak. Így történt ez a másik kiemelt téma esetében is, amikor a német szociológiatörténet egyik kritikus korszakát, az 1933–1945-ig tartó időszakot elemző tanulmányokat jelentettek meg. Felmerült az egyik hozzászólónál az az igény, hogy elméletileg vázolni kellene a harmadik birodalomban létező szociológiát. Ezenkívül minden folyóirat-szám bemutat egy vagy több németországi egyetemet abból a szempontból, hogy ott milyen fokon, színvonalon áll a szociológiai kutatás és oktatás (*Soziologie vor Ort*). Betekintést ad a folyóirat a társaság szekcióiban folyó munkába egy külön rovat keretében (*Aus den Sektionen und Arbeitsgruppen*). A szociológiai szakterületek iránt érdeklőknek fontos útmutatást jelent ez, mert közvetlenül, naprakészen értesülhetnek arról, hogy kollégáik mivel foglalkoznak, miről vitáznak, publikálnak. A folyóirat utolsó oldalai (*Nachrichten aus der Soziologie*) nemcsak személyi híreket, vagy megemlékezéseket, hanem a tervezett kongresszusokat, üléseket, ösztöndíjakat, pályázatkiírásokat, *call for papers*-eket is közölnek.

A folyóirat úgy nevezett olvasólistát (*Leseliste*) közöl, ahol a szociológiai társaság húsz szekciója ajánl mind a tanításhoz, mind pedig a kutatáshoz hasznos, aktuális könyveket. Különösen az elméleti szociológiai szekció válogatása érdekelt. Magyar szempontból örömdetes, hogy az elméleti szociológia tanításához ajánlott bevezető alapolvasmányok, illetve tankönyvek között két magyar szerző is fellelhető: az insbrucki Morel Gyula (*Szociológiai elméletek* 1997, 5. kiadás) és a bocchumi Kiss Gábor (*Bevezetés a a szociológiai elméletekbe* 1977, 3. javított kiadás) több kiadásban megjelent művei. Német szerzők közül Abels, Berger-Luckmann, Endruweit, Esser,

Reiman és Treibel műveivel sorakoznak a listán, a külföldiek Turner és Giddens képviselik.

Az elméleti szociológiai szekció haladók számára ajánlott könyvlistája négy részre tagolódik: 1) A szociális elméletek klasszikus szövegei. Itt találjuk Durkheim, Horkheimer, Mannheim, Marx, Schütz, Luckmann, Simmel, Tönnies és Max Weber írásait. 2) A modern társadalomelmélet (*Sozialtheorie*) központi szövegei cím alatt Axelrod, Bourdieu, Coleman, Elias, Elster, Foucault, Garfinkel, Giddens, Goffman, valamint Habermas, Luhmann, Parsons és Schelsky művei állnak. Érdemes megjegyezni, hogy itt a szerzők között csak négy németet találunk, a többi angol, amerikai és francia. 3) A szociológia tudományelméleti alapozása, és bevezetés a szociális elméletekbe. Túlnyomóan amerikai szerzők szerepelnek, Hans Albert öt kiadást megért műve a *Traktat über kritische Vernunft, Habermas Logik der Sozialwissenschaften* című könyve képviseli a német szerzőket: a többi mű szerzője angol vagy amerikai, mint pl. Outhwaite, Bottomore, Bohmann, Popper, Rabinow, Ritzer és Turner. 4. A jelenkor szociológiai diagnózisa (*soziologische Zeitdiagnose*) kiválasztott szövegeiben az amerikai Daniel Bell *The Coming of post-industrial Society* és Bourdieu *La distinction critique sociale du jugement* [Die feinen Unterschiede der gesellschaftlichen Urteilskraft] mellett Ulrich Beck rizikótársadalma, Luhmann ökológiai kommunikációja és Schulze élménytársadalma (*Erlebnisgesellschaft*) szerepel még.

Külön szekcióval rendelkezik a kelet- és közép-európai szociológia, melyet 2000-ig a berlini Balla Bálint vezetett. Ebben a szekcióban elméleti szempontból a kelet-európai rendszerváltások idején főként a megkésett, „szocialista“ típusú modernizációról, és az úgynevezett transzformációs elméletről folytak viták. A kilencvenes évek végén azonban már a demokratikus átalakulás kritikája került előtérbe. A szociális indikátorok szekció ajánlott könyvlistáján magyar szerzők műve is megtalálható: Andorka, Kolosi és Vukovich *Social Report*, Budapest: Társi, 1992. A gazdaságszociológiai szekció természetesen szerepelteti többek között Polányi Károlyt is.

A szociológiai elmélet szekciója a német szociológiai társaság évi plenáris gyűlésein igen hatékonyan dolgozik. 1996-ban a *bizalom a modern társadalomban* témakörét, valamint az *inklúzió-exklúzió problematikáját* tárgyalták. Az 1997-ös gyűlésen Alfred Schütz életvilág elméletét vizsgálták. A hozzászólásokon és vitákon összehasonlították Schütz elméletét a *rational choice*-szal, mely a methodológiai individualizmus értelmében az értelem fogalmát a cselekvés fogalmához kapcsolja. A hageni Uwe Schimank párhuzamot vont Niklas Luhmann konstruktivistikus rendszerelmélete és Schütz között. Az 1998-as tavaszi gyűlés a *Fundamentalizmus, Kommunitarizmus, Universalizmus – a normatív orientáció jelentősége a modern társadalomban* témakörrel foglalkozott. Az 1998 őszi tervezett konferencia témája *Hatalom és Szervezet* volt. A szociológiai elmélet szekciója 1999-ben nemzetközi konferenciát szervezett *Die Daseinsanalytik Martin Heideggers und die Kritik der soziologischen Vernunft* címmel, amely a szociológiaelmélet és a filozófia közötti kapcsolatok iránti egyre fokozódóbb érdeklődés bizonyítéka. A konferencia egyik előadása érdekes párhuzamot vont Niklas Luhmann rendszerelmélete és Martin Heidegger filozófiája között.

Az 1998-as német szociológus kongresszusnak (svájci, és osztrák résztvevőkkel) a freiburgi egyetem adott otthont, a *határok nélküli társadalom* témakörben. A tanulmányok a szószerinti (vándorlások, kommunikációk, nemzeti határok leomlása) és átvitt

értelemben vett (nem fizikai) határok különbözőségét olyan értelemben emelték ki, hogy határok elválasztó szerepe helyett, inkább összekötő minőségére helyezték a hangsúlyt. A határok kockázatos áthágása, mint ez a biothechnológia és a géntechnológia terén ma történik, a nyilvánosság és a magánélet határainak folyamatos egybeomósódása, határok és „terek” jelentősége az egyének számára, a jóléti állam határai, a nemi kapcsolatok és a munkapiacok határai, a természeti, értelmi és szociális határok egybeomósódása, végül pedig a növekedés határai (*global cities – global villages*) mind az empirikus, mind pedig az elméleti szociológia számára olyan témák, melyeket a posztmodern társadalomban nem lehet tovább figyelmen kívül hagyni.

A 2000-es kölni német szociológus kongresszuson az elméleti szekció plenáris gyűlésen vitatta meg a *Die gesellschaftliche Konstruktion der „guten” Gesellschaft*, valamint a *Formen der schlechten Gesellschaft* témaköröket.

Érdekeségeket is találunk a folyóiratban: megtudhatjuk, hogy Ferdinand Tönnies (1855-1936) agyát – hagyatéki vizsgálat céljából – Oskar Vogt neurológusra hagyta. A düsseldorfi Vogt-Intézetben őrzik a parafinban tartósított agyszleteket – a nem preparált agyrészeket Oldenswort-ban a családi kriptában helyezték örök nyugalomba. Ehhez a szociológiában egyedülálló esethez nem fűzhetünk kommentárt – nem tudjuk milyen eredménnyel járt a vizsgálat, ahogy Lenin agyának, vagy legújabban a terrorista Ulrike Meinhof esetében sem. Fontosabb az a tény, hogy a német szociológia alapítói közül Max Weber és Georg Simmel után a berlini Walter de Gruyter Kiadó megjelenteti a nagy szociológus összes műveit 24 kötetben.

Egy székfoglaló: Hitzler és a szociológia háza

A *Soziologie* 1997-es évfolyamának negyedik száma Ronald Hitzler dortmundi szociológiai professzori székfoglaló előadásának szövegét közli (Hitzler 1997). Az előadás tanulmányra átdolgozott szövege felveti azt a minden szociológus által ismert problémát, hogy a szociológiát magát minduntalan újra kell alapozni, mintegy önmagát, jelentőségét és létjogosultságát igazolni. Hitzler témája jelez egy kívánatos perspektívaváltást, melyet szerinte az életvilág-analízis által is megerősített „mesterséges tudatlanság” (balgaság, oktalanság) [*künstliche Dummheit*] kíséri. Bardmann (1997) ugyanezt a gondolatot más összefüggésben, más megfigyelésben fejti ki: az „okos” illetve „hasznos” butaságról beszél. Tanulmányában Hitzler Alfred Schütz fenomenológiai szociológiájának hagyományát követve a szociológiát más megvilágításba óhajtja helyezni, azonban ezt a megvilágítást az első részben még nem fenomenológiailag hanem inkább strukturfunkcionalista módon hajta végre. Felépíti a modern szociológia házát, s ez nem előzmény nélküli a szakirodalomban. Szabad legyen emlékeztetni Jürgen Ritsert könyvére (Ritsert 1988), amelyben a parsonsi szimbolikusan általánosított médiumokat (a híres AGIL-séma!), és a megfelelő négy funkciórendszer didaktikusan ábrázolva, az úgynevezett „Harvard torony” metaforája, mint a modern szociológia elméleti házának szimbóluma jelenik meg. Ugyancsak „ház” metaforát alkalmaz (Luhmann-kritikusok szerint helyesebben talán labirintust kellene írni?) Detlef Krause, amikor Niklas Luhmann elméletét ismerteti (Krause 1998). Hitzler házának két tartóoszlopa az elméleti szociológia és az empirikus kutatás, a ház fundamentuma az antropológia – melyet az utóbbi időkben a genetika legújabb felismerései erősen megingattak. Pincéjében találjuk

az alapfogalmakat, a sematizált szakterminológiát, melyek nélkül nem lehet ezt a tudományt gyakorolni. A ház földszintjén az egyik oldalszobában (az elmélet oldalán) találjuk a szociálfilozófiát, melynek episztemológiai jellege egyre szembetűnőbb. Ugyancsak a földszinten az empirikus kutatás tartóoszlopán nyugszik a methodológia, felölelve az eszközöket, eljárásokat és technikákat, melyek segítségével a társadalomkutatásban érvényes adatokat találunk és megbízható kijelentéseket tehetünk. Az emeleten, mintegy közvetítőként az empirikus kutatás és az elméleti munka között, találjuk a speciális szociológiákat (németül sokszor kötőjelszociológiának [*Bindestrickszociologie*] is hívják őket). Hitzler megjegyzi, hogy jelenleg a szociológiai szakmában nincs egyetértés abban kérdésben, hogy vajon az elméleteket az empiriával kell-e vizsgálni, vagy fordítva az empiria hivatott-e arra, hogy az elméletek alapozását elősegítse (Hitzler 1997: 7). A háztetőt a történelem alkotja, az a történelem, mely a mindennapos emberi együttélés problémáit akkor tudja csak többé-kevésbé megérteni és magyarázni, ha ennek geneziséét megfigyeli. Ami a szociológia elméletét illeti, Hitzler megjegyzi, hogy nincs egyetlen kizárólagos „elmélet” hanem csak „elméletek” vannak, melyeket bizonyos elmélet hagyományok és paradigmák mentén lehet csoportosítani. A szociológia mint hivatás, a konvenció és a megbotránkoztatás között lavírozik. A mindennapok konvenciói a „józan ész”, a rutin, éppúgy vizsgálata tárgya, mint a rendkívüli, a szokatlan és a valószínűtlen. Az életvilág-elmélet és a konstruktivizmus szellemében születik meg az a megállapítása, hogy a valóság elvileg szociális konstrukció. Szerinte a szociológus alapálláspontja a mesterséges (tetetett, „megjátszott”) butaság (*künstliche Dummheit*), a módszeres kételkedés afelől, hogy a dolgok tényleg olyanok-e mint ahogyan kinéznek, és hogy ezt felismerjük, ahhoz egy bizonyos „szociológiai látásmód” szükséges, melyet meg lehet tanulni. A társadalom megjelenési formái, a társadalom kialakulásának összefüggései és a társadalmi élet következményei azok a pontok, ahol a szociológus – akár gyakorlati, akár elméleti síkon dolgozik – élesíti a szociológiai látásmódot. Az általános szociológiából az elméleti szociológiára történő átmenetet Hitzler a fenomenológiai életvilág-analízisben látja. A tudásszociológia és az életvilág-analízis alkotják elméleti krédóját. Hatással van rá Luckmann, Weber és Schütz „megértő” szociológiája, irritálja Esser „*rational choice*” variánsa, tanul Goffmantól és Plessnertől is. Elméleti munkáját nem empirikusan megalapozottnak, hanem empirikusan ösztönzöttnek tartja. Tudományos pályafutását olyan kiválóságok fémjelezték mint, Luckmann Konstanzban, Neidhardt Kölnben és Beck (akínél asszisztens volt) Münchenben. A kultúrszociológia elmélete, Gehlen, Tenbruck és főleg Luckmann írásai nyújtották számára az első orientációkat, így érthető, hogy frappáns kultúradefiníciója életvilági, cselekvésszociológiai és tudásszociológiai háttérrel fogalmazódott meg. „A kultúra egy tágabb értelemben vett tudás arról, hogy mit, mikor, hogyan és miért cselekszik (vagy nem cselekszik) valaki” (Hitzler 1988:17). Münchenben, Ulrich Beck hatására a rizikótársadalomban a pluralizációs és individuációs körülmények mindennapi megbirkózásának problematikáját kutatja. Itt az egyén életét már nem tudja a hagyományos szociális és erkölcsi milió keretében rendezni, ennek következtében úrrá lesz rajta az egzisztenciális bizonytalanság, amelyet megkísérel a „közösség iránti vágyódással” kompenzálni. Keresi azokat a közösségeket, például vallási csoportokat, alternatív lakóközösségeket, kommunitarizmust stb., ahol nem kötelezik egy megszabott gondolkozási és viselkedési módra, hanem egy új életvilágnak engedheti át magát.

Neoinstitutionalizmus

A nemzetközi szervezetek jelentősége a második világháború után hatalmas mértékben növekedett és tudományos vizsgálatokra elsősorban a neoliberais-neoinstitutionalista elméleti irányzat vállalkozott. A nemzetközi kapcsolatok nemzetállam-központiságú vizsgálata azonban nem hozott eredményt, mert a szervezetek analízise elméletileg kimerült a bürokrácia weberi tanában. A csak racionális szervezeti elképzelés felettébb kérdéses, amennyiben a kérdést a rendszerelméleti szervezet (*Organisation*) konceptusában tekintjük. A döntést igénylő szervezet nem mindig jelenti a racionalitás alkalmazását a döntésekre magára. A szervezetelmélet és a nemzetközi szervezetek tanulmányozása külön vált egymástól. Fő kérdés: a nemzetközi szervezetek valóban szervezetek-e? Továbbkérdezve látnunk kell, hogy mi a szerepük a társadalomban és a társadalom számára. Ezt nem lehet ezt a nemzeti határookra visszavezetni.

A modern társadalmak struktúráját lényegében a formális szervezetek adják. A neoinstitutionalizmus forrásának a hálózati elméletek (Granovetter, White), a struktúrási elméletek (Giddens, Bourdieu), és a rendszerelmélet (Luhmann) tekinthetők.

A klasszikus institutionalizmus (Dahrendorf) az előre megadott szükségletekre alapozódik. Intézményeknek az életvitel szükségleteire (házasság, egyház, állam), a társadalom által felkínált megoldási módokat számítanak – elvben nélkülük is meg lehet lenni, de ha elfogadjuk őket, akkor megkönnyítik a társadalmi együttélést. Mivel a klasszikus intézményfogalom statikus – holott folyamatok is lejátszódnak benne –, ezért sokszor változás- és haladásellenes. A szociológiai neoinstitutionalizmus annyiban a változás elmélete, hogy radikalizálja a processzuális perspektívákat. A régi institutionalizmus az adott szükségleteket (*Bedürfnisse*), míg az új institutionalizmus az elvárési struktúrákat (*Erwartungsstrukturen*) veszi figyelembe. Ennek két formális előnye lehet: a) minden társadalmi aktorra alkalmazható, a pszichológiai szükséglet nélküli szervezetek, államok is kialakíthatnak elvárési struktúrákat, b) az elvárások, ellentétben a szükségletekkel, nem előre adottak, hanem társadalmi folyamatok eredményei.

A német szervezetszociológiában jelenleg két elmélet mérvadó: 1) a szociológiai neo-institutionalizmus, az úgynevezett Stanford Iskola és a 2) modern luhmanni rendszerelmélet. Mindkettőben azonos, hogy a szervezetet mint a társadalomba beágyazott szervezetet vizsgálja, és magát a társadalmat mint világtársadalmat tekinti. A rendszerelmélet endogén dimenziója azt vizsgálja, hogyan alakulnak és reprodukálódnak a szervezetek mint szociális rendszerek, amelyeket a döntés és a tagság jegyei dominálnak. Az úgynevezett exogén dimenzió a neo-institutionalizmus elképzelése szerint vizsgálja azt, hogy a szervezetek hogyan ágyazódnak be környezetükbe, és hogyan zajlik az interakció velük. A neo-institutionalizmus különös figyelemmel követi a nemzetközi nem-kormány szervezetek (INGO) fejlődését, és azok befolyását a világpolitikára. Míg a neo-institutionalizmus inkább empirikus érveket sorakoztat fel, de nem rendelkezik társadalomelmélettel – addig a modern rendszerelmélet a társadalom elméletét dolgozza ki, de elhanyagolja az empiriát.

A neoinstitutionalizmusban két irányzatot figyelhetünk meg a) az egyikben a szervezetet mint intézményt tekintik, b) a másodikban az intézményeket a szervezeten kívülieknek állítják be. A szervezet és intézmény közötti különbségtétel sokszor

elmosódik. Meyer és Rowan (1977) egyenesen „intézményesített szervezetekről” (*institutionalized organizations*) írnak, kihangsúlyozván ebben a normáknak, értékeknek, szimbólumoknak és mítoszoknak a szerepét.

A neoinstitucionalizmus az intézményekben nem az alapvető emberi (szociális) igényeket kielégítését látja, mint ezt a klasszikus intézményszociológiánál látjuk, hanem az intézményt mint szociális elvárást építi be elméletébe.

A világtársadalom a szociális rendszerek lehető legmagasabb szintje. Minden kommunikációt magába foglal. Nincs szó integrált világtársadalomról, egységét a belső funkcionális differenciálódással biztosítja. A politikai rendszeren kívül a területiális-regionális differenciálódás is fellép mint egy másodlagos differenciálódás, és a funkcionális differenciálódáshoz csatlakozik.

A világtársadalom a neoinstitucionalizmusnál a világ kulturális modelljeinek összessége, amelyben különböző aktorok játszanak szerepet. Megfigyeli az izomorfiát, a külsődleges hasonlóságokat – ellenben gyenge pontja, hogy nincs pontosan körvonalazott elmélete.

A német elméleti szociológia neoinstitucionalista irányzatát a legjobban Hasse és Krücken könyve (1999) foglalja össze. Eredetileg az amerikai organizációkutatás alapjain áll, és nem a német kultúrantropológia (Gehlen, Scheler, Plesner) hagyományaira támaszkodik. Az említett szerzők öt pontban summázzák a neoinstitucionalizmus lényegét: 1) A viselkedések magyarázatához nem csak a formális és előírt adottságok fontosak hanem a hagyományok, ideálok és alapvető meggyőződések is. 2) A gyakorlati cselekvések mezején kialakulnak „szabad terek” (*Freiräume*) melyek használata azonban nem önkényes, és nem vezethetők sem a preferenciákra sem a hasznossági számításokra vissza, hanem a rutin és a megfelelés kritériumainak engedelmessé válnak. 3) A normák nem állnak mindig összhangban az aktorok orientációival, és az elvárásai struktúrák sokszor egymással összeférhetetlenek. 4) Az intézményi adottságok sokszor szemben állnak a gyakorlati cselekvéssel, és nem mindig pozitívan funkcionálnak. 5) Az intézményesülési folyamat különféle fokozatokat érhet el, és ennyiben kontingens.

Niklas Luhmann

Elkerülhetetlen, hogy nagyon röviden ne írjunk Niklas Luhmann rendszerelméletéről, az elmélethez vezető útról, mielőtt a fontosabb trendeket említenénk, amelyek művét kritikusan vizsgálják, és értelmezik.

Luhmannál egy elvont és az első pillantásra meglehetősen „technikai” rendszerkoncepciót találunk (Barten 1996). A szocialitás általánosan elfogadott formája nála három rendszertípusban jelentkezik: interakció, szervezet és társadalom. Ezzel a hármas felosztással megdönti azokat az eddigi elméleti hagyományokat, amelyek beszűkítve csak egy bizonyos szinten vezetik vizsgálódásukat. A csak interakcionista szempontot (metodológiai individualizmus) elveti, a csupán szervezetre alapuló társadalmi strukturálódást (neo-institucionalizmus, „*rational choice*”) nem tartja elegendőnek, és végül a szocialitás csupán társadalmi makrostruktúrákból történő magyarázatát (pl. marxizmus) nem fogadja el. Az interakciós rendszereket a jelenlévők alkotják, akik egymást kölcsönösen észlelik. Az ilyen rendszerek gyorsan keletkeznek, és rövid ideig

tartanak. A szervezeti rendszerek a tagsági kritérium alapján keletkeznek, amely kívülről meghatározza a szervezet határait, belülről pedig szabályozza a tagok felé a viselkedési elvárásokat. Végül, a társadalom egésze mint funkcionálisan differenciált rendszertípus kel életre, ami azt jelenti, hogy specializált alrendszerek képződnek a társadalmi funkciók betöltésére. A kollektív kötelező döntések előállítására, így a politika alrendszer, az ellátás, a gazdasági rendszer, és az elvárások biztosítása a jogrendszer funkciója lesz.

A modern luhmanni rendszerelméletet három pontban lehet vizsgálni: 1) A társadalmat a kommunikáció és csak a kommunikáció alkotja, nem a klasszikus minta szerint, hanem az információ, közlés és megértés hármasságával. Maga a társadalom garantálja a kommunikáció folytonosságát és elfogadhatóságát. 2) A társadalom funkcionálisan differenciált. A kettős kódolás útján a saját szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok és a funkcionális rendszerek specifikus programjának köszönhetően alakul ki a társadalom. A parsonsi társadalomintegráció helyett a luhmanni rendszerelmélet leginkább azzal foglalkozik, hogy hogyan zajlik a kommunikáció. Radikális változás Luhmannnál az autopoiesis koncepciójának elfogadása: a szociális rendszer minden elementuma – vagyis minden kommunikációja – magában a szociális rendszeren belül, saját elementumaiból jön létre. Nincs közvetlen interakció a rendszer és környezet között. A rendszerek operatív zártsága, de energetikai nyitottsága a környezetet belsőleg tudja csak saját struktúráiban rekonstruálni. 3) A szocialitás interakciós, szervezeti és a társadalmi (világtársadalmi) rendszerekből áll. Az interakció a jelenlévők között jön létre, a szervezeti rendszer a tagságra és a döntésre épül. A funkcionális rendszerek is szociális rendszerek – tulajdonképpen a világtársadalom rendszeréből levezethetők –, de az interakció, a szervezet és funkciók rendszerek nem zárják ki egymást. A világtársadalom két okból létezhet: először a világ egy fenomenológiai horizonttal szolgál, és mint utolsó referencia immanens; másodsor történeti és empirikus szempontból tekintve, ha a társadalom kommunikációkból áll össze, akkor a glóbusz teljes felfedezése folytán minden kommunikáció kapcsolódik egymáshoz, és nem lehet természetes különbözőség a társadalmak között. Különösen a nemzeti társadalmak nem lehetnek mások, mint belső differenciálódások: „Az állam ebben a kontextusban az a mód, ahogyan a politikai (ki-differenciálódott) rendszer leírja önmagát” (Luhmann 2000: 189).

Időközben a nagy német szociológus rendszerelméletéről csaknem annyi könyvet írtak – legtöbbször introdukció, bevezetés formájában –, mint amennyit a szerző maga is írt, és ez nem csekélység hiszen könyveinek száma meghaladja a hatvanat. Megemlíthető Luhmann *Einführung in die Systemtheorie* legújabb kiadása Baecker előszavával, amelyben tanárának a bielefeldi egyetemen 1991-ben tartott előadásainak magnószallagról átirat szövegét rendezte nyomda alá, és látta el kiegészítő lábjegyzetekkel (Luhmann 2002).

Luhmann magyarországi recepciójáról itt csak röviden annyit, hogy 2000-ig szórványosan írtak műveiről. Munkásságának szisztematikus áttekintése 2000-ben történt az első *Niklas Luhmann Emlékkonferencia* budapesti megrendezésével. A konferenciáról először 2001-ben német nyelven (Bangó–Karácsony 2001), majd 2002-ben magyarul *Luhmann–könyv* címmel látott publikáció napvilágot. „Ebben a könyvben, a konferencia anyaga mellett, található egy a luhmanni életmű magyarországi hatástörténetét bemutató rész is, melybe felvett írások öt témakört érintenek: – recenziók Luhmann

könyvekről, – összehasonlító tanulmányok hazai szerzőktől, amelyek Luhmann elméletét Bourdieu társadalomelméletével illetve Polányi Károly gazdaságfelfogásával vetik össze, – a Luhmannról szóló gazdag szekunderirodalom néhány művének ismertetése, emlékezőek a luhmanni életműre, – bibliográfiai adatok: Luhmann könyvek és a hazai Luhmann recepció.“(Bangó – Karácsony, 2002: 9)

A legfontosabb kérdés lenne a kezdet – hogyan fogjunk hozzá Luhmann tanulmányozásához? Luhmann szerint minden kezdet már megkezdődött, és ha az általa többször hangoztatott cirkularitás, és önszerveződés paradigmáját komolyan vesszük, akkor ez a „legfontosabb kérdés” mellékes lesz, paradoxonná válik, vagyis bárhol elkezdhetjük, hiszen a kommunikációban is a pillanat újrakezdését, a körkörösen visszatérő, de minden újabb sikeres kommunikációval gazdagodó megismerést csak így tudjuk elérni. Számos Luhmannról írt könyv megpróbálkozik azzal, hogy a luhmanni alapfogalmakat az új, sokak számára szokatlan terminológiát glosszáriumban (Cs. Kiss–Karácsony 1994: 28–30), sőt lexikonban (Krause 1996) foglalja össze. Ezek a kísérletek annyiban sikeresek, hogy az olvasóban felkeltene egy beidegződést, megismertetik a szakkifejezésekkel, illetve a fogalmakkal, annyiban azonban nem lehetnek sikeresek, hogy a luhmanni elmélet komplexitásának redukálását jelentik, amelyek a cirkularitás elvének megfelelően nem oldják fel a bizonytalanságot, hanem újabb komplexitásokat okoznak. Tisztán gyakorlati szempontból azt lehet mondani, hogy a szótárak és glosszáriumok vagy a tautológia hibájába esnek, vagy ellenkezőleg, a paradoxont élezik ki, amennyiben egy szakmailag közismert fogalom luhmanni értelmezését háttérelmezés nélkül prezentálják. Nem lehet tehát a luhmanni művet glosszárium olvasásával kezdeni, mert rengeteg összefüggés hiányos marad, és az út a „labirintusban” ettől nem lesz járhatóbb. Ezért az ilyen értelmű „szótárakat”, adattárakat és útbajgazító műveket semmiképpen nem ajánlhatjuk olyanoknak, akik most ismerkednek Luhmann elméletével. Kivételt képez szerintem olasz tanítványainak: Baraldinak, Cordinak és Espositonak (1996) a munkája. Maga Luhmann már megpróbálta 1981-ben a *Szociológiai felvilágosítás* harmadik kötetében egy lábjegyzetben tématervét 12 fogalom segítségével egy ábrában felvázolni, ahol a fogalmak cirkuláris egybekapcsolódását és vonatkozásait nyílak segítségével ábrázolta. Ezt a tématervet értelmezői nem, vagy alig említik – ismét kivételt képez Dollhausen tanulmánya (1997) –, és maga Luhmann is megjegyzi, hogy elméleti architektúrája nem ábrázolható kétdimenzionálisan, ezért ez az ábra, amely egy terv lehetett volna a szociális rendszerekről írandó könyvéhez, optikusan azt jeleníti meg, hogy mért nem tudta ezt a könyvet eddig megírni (Luhmann 1981: 174). Azt gondolom, hogy ezen túlmenően kell értelmezni a luhmanni elméletet a másodfokú megfigyelő szempontjából, mint olyan elméletet, amely különös tekintettel az alapfogalmaira, mint cirkulárisan és önreferenciálisan leírható elméletet, önmagát is csak rekurzív látja. Az elmélet tehát állandóan vonatkoztat önmagára, ezért nem kezdődik valahol, és fejeződik be valahol, hanem mintegy menetközben alakul ki. Így volt ez Luhmannnál, mikor írta, és így kell, hogy legyen olvasóinál is, mikor könyveit olvassák. Majdnem minden könyvében újra és újra megfogalmazza a modern társadalom funkcionális differenciálódásának tételét, hol rövidebben, hol hosszabban, de ezt soha sem tekinthetjük egy ismert szöveg megismétlésének, hanem mindig egy új fogalmazványnak, ahol eddig még figyelembe nem vett szempontok tárulnak fel, és így gazdagítják a tételt tovább.

Niklas Luhmann a hatvanas években még csak egynéhány kiválasztott fedezi fel és értékeli. A hetvenes években tűnik fel a tudományos közösségnek, hogy szövegei provokálnak, miután a Habermassal közösen írt könyve *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – was leistet die Systemforschung?* (1971) az olvasókat két táborra osztotta. A hatalomról és a vallásról szóló publikációi már megtalálják kritikusaikat a vallástudomány és a politikatudomány terén. A nyolcvanas években a *Soziale Systeme* egyszerre vált ki lelkesedést és elutasítást. Támadják „radikális” (illetve operatív) konstruktivizmusát, és az önreferencia problémájának kiélezését a neurobiológiából kikölcsonzött autopoiezis fogalmát. A *Szerellem – szenvedély* (1982, magyarul 1997) ismertté teszi a szélesebb akadémiai körökben is, bár ebben a művében még az „óeurópai” szemantikus tradíció ápolása konfrontálódik a rendszerelméleti fogalmi aparátussal.

Detlef Krause (mint Hitzler és Ritzer) keresi a luhmanni rendszerelmélet házát, de helyette csak egy labirintus jellegű építményt talál. A kölni dóm helyett a barcelonai Sagrada Familiát, vagy ha úgy tetszik Bauhaus helyett Hundertwassert. „Luhmann elkezdte egyszerűen az építkezési munkálatokat, hol ezen, hol azon a helyen, megszakítva, újrakezdve...” (Krause 1998: 95). Az építkezés köveit a többszáz újraértelmezett fogalom adja, melyek Krausenél és sokan másoknál megtalálhatók ABC-sorrendben a glosszáriumokban, és amelyeket állandóan variál, kreatívan összevon, majd újra szétválaszt hogy provokatívan ellentmondó tartalommal egy újabb különböztetést ejtsen meg. Csak alapos megfigyelés után alakulnak ki az építmény körvonalai, „rendszerelméleti szemüveggel” felismerhetők lesznek az átépítések, az alapozások és a tetőszerkezet. Az építmény fundamentuma az egység és különbözőség differenciája – a tetőt a paradoxiai cserepei borítják.

A jelenlegi Luhmann-kritikában négy főbb trendet állapíthatunk meg. A négy ponthoz csak szelektáltan említhetünk szerzőket:

1) Tovább tart az autopoiezis konceptus megkérdőjelezése és Luhmann radikális konstruktivizmusának kipellengérezése. Scherr megállapítja, hogy a szociális munka elméletében Luhmann szociális rendszerek elmélete nem szolgáltat elegendő alapot, hiszen a normatív szempontokat elhanyagolja (Scherr 2000). Staub-Bernasconi kritizálja a konstruktivizmus luhmanni konceptusát és megjegyzi, hogy a konstruktivizmusnak több variációja is van (Staub-Bernasconi 1998).

2) Az inklúzió fogalma többek véleménye szerint a rendszerelmélet utólagos korrekciójára, mivel a funkcionális alrendszerek nem magyarázzák meg a társadalmi egyenlőtlenséget és igazságtalanságokat. A „kizártakat” mint „biomasszát”, nem lehet ignorálni (Esser 2002). Pokol például a komplex modern társadalmat egy lehetséges (továbbgondolt) luhmanni szociológia fényében mutatja be, amennyiben a funkcionális alrendszerek határait a professzionalitásra szűkíti le, és a mindennapi élet kategóriáját (életvilág-elmélet) a luhmanni elméletbe bevezeti (Pokol 2001).

3) Több kritikus hiányolja a „negyedik dimenziót”, az idő, a dologi és a szociális dimenzió mellett a tér, illetve a térség (régio) felemlítését. Esposito az elmélet „vakfoltjáról” ír (Esposito 2002), Stichweh szerint hiányzik ez az alapkő az elméletből (Stichweh 1998), Filippov szerint a tér logikája hiányos, és a társadalmat tér és territorium nélkül elképzelni lehetetlen (Filippov 2000). Bangó „szociorégió” elmélete feltételezi a globalitás és a lokalitás szintézisét a világtársadalomban (Bangó 2003).

4) Luhmann filozófiáját többen támadják. Útja az ontológia kezdőfogalmától a paradoxia zárófogalmához nem tükrözi a modern filozófiát, hanem nagyon is „európai”. A világtársadalom nála a Hegeli „Weltgeist”-tel egyenlő (Merz-Benz–Wagner 2000).

Mindezek a példák tanusítják, hogy a luhmanni rendszerelmélet további javításokra és kiegészítésekre szorul. Eldönthetjük, hogy ez a tény az elmélet meghaladottságát, vagy inkább tanulóképességét jelenti-e? Az érvek és ellenérvek vitája mindenesetre korántsem tekinthető lezártnak.

Hartmut Esser

Az utóbbi években – különösen az Egyesült Államokban – az utilitarista elmélet a „racionális választások elmélete” alakjában nyert nagy befolyást a különböző társadalomtudományokban. Ennek az irányzatnak egyik legjelentősebb németországi képviselője, pontosabban az irányzat Coleman által kiszabott útjának reformátora Hartmut Esser. Monumentális műve a hatkötetes *Soziologie – Spezielle Grundlagen* (1999–2000) mintegy háromezer oldalon a luhmanni és müncheni opuszokkal hasonlítható össze. Az eredetileg tankönyvnek készült könyvsorozat azzal az igénnyel lép fel, hogy a szociológia elméletét megalapozza, az eddigi modern elméleteket (rendszerelmélet, cselekvésemélet, racionális választás stb.) egybefoglalja, és ezáltal a szociológiát egységesítse. „Nem többről és nem kevesebbről van nála szó, mint a szociológia egységének helyreállításáról!” (Schimank–Kron–Greshof 2002: 252) Ez nem csak könyve ismertetőinek a véleménye, hanem maga Esser is így nyilatkozik egy kisebb tanulmányában: „Megfontolandó, hogy nem létezhetne-e egy perspektíva, amely legalább is a szociológia egységére törekedne...” (Esser 2002: 27). A félő csak az, hogy egy ilyen elméleteiben egységesített szociológia a tudományos szünkretizmus jegyeit hordozná – az egymással összeférhetetlen elméletek keveredését. Esser nem fél a szünkretizmus veszélyétől és Max Weber híres szociológiadefiníciójával érvel, ahol – szerinte – a definíció minden egyes kifejezése egy egységes szociológiai elmélet lényegi vonatkozásait tükrözi vissza: megmagyarázni és megérteni, értelem és kauzalitás, cselekvés és struktúra, ember és társadalom, mikro- és makroperspektíva, életvilág és rendszer. Max Webernél a cselekvésemélet és a rendszerelmélet nem választódnak el egymástól, hanem egyetlen elméleti érvelésben kötődnek össze (Esser 2002: 22).

Esser tágasan értelmezett racionális választáselmélete a szociológiai felvilágosítás mintáját a hármas logika útján (helyzetlogika, szelekciólogika, aggregációlogika) egy úgynevezett „makro-mikro-makro összefüggésben” látja megvalósulni, amit gyakorlatilag három metodológia lépésben lehet tetten érni: 1) először azon a makroszinten kell a szociális helyzetet rekonstruálni ahol a cselekvők (*Akteure*) találhatóak. 2) Az aktorok cselekvését megmagyarázandó váltani kell a mikroszintre. Ehhez szolgál a „híd-hipotézis” (*Brückenhypothese*), ahol leírjuk hogy a szociális helyzet objektív adottságai hogyan ágyazódnak be a cselekvők által a helyzet szubjektív definíciójába. Esser ezzel kapcsolatban „értékelvárás-elmélet”-ről ír. 3) A mikroszinten történő cselekvésekről újabb váltással eljutunk a kollektív jelenségek magyarázatára. Esser nyilvánvalóan a szociális „egész”(ségek) (*Ganzheiten*) emergenciájára gondol, mint például a szociális képződményekre, a rendszerekre. Szerintem ezzel az elméleti

konstrukciójával a formális szociológia (Simmel, von Wiese) és a Gurvitch féle „totalitáselmélet” (phénomène social total) veszélyes közelségébe kerül, holott szándéka az, hogy a szociális történéseket nem egyedül a makroszint figyelembevételével, vagy fordítva a mikroszint hangsúlyozásával, hanem a kettő szoros egybekapcsolásával magyarázza. A szociális rendszerek kialakulását, fenntartását illetve változásait az individuális cselekvők helyzetétől, az arra felépülő cselekvésektől és végül az ebből eredendő következményektől teszi függővé.

A „jó szociológiai elmélet” nem veti el a metodológiai individualizmus popperi elveit, és még a szubjektumot tagadó luhmanni rendszerelmélet is – szerinte – elfogadja a mikroegységeket. Példának hozza fel ezzel kapcsolatban az „inklúzió” fogalmat (mely a régebbi integrációfogalmat helyettesíti), ahol újra megjelenik a konkrét individuum, a személy: a rendszerek és kommunikációk által kolonizált társadalmat újra benépesítik az emberek. Konklúziója: szociális rendszerek és cselekvők (aktorok) közösen alkotják a társadalmat.

Irodalom

- Baecker, D. (2002): *Einführung in die Systemtheorie – Niklas Luhmann*. Heidelberg: Carl-Auer-Verlag.
- Bangó, J.–Karácsony, A. eds. (2001): *Luhmanns Funktionssysteme in der Diskussion*. Heidelberg: Carl Auer Verlag.
- Bangó, J.–Karácsony, A. (2002): *Luhmann-Könyv*. Budapest: Rejtjel.
- Bangó, J. (2003): *Theorie der Sozioregion. Einführung durch Beobachtungen in vier Welten*. Berlin: Logos.
- Baraldi, C–Corsi, G–Esposito, E (1997): *GLU. Glossar zu Niklas Luhmanns Theorie sozialer Systeme*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Bardmann, Th. (1997): *Unterscheide! Konstruktivistische Perspektiven in Theorie und Praxis*. Aachen: IBS.
- Barten, D. (1996): *Theorietechnik und Politik bei Niklas Luhmann*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Cs. Kiss, L.–Karácsony, A. (1994): *A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége*. Budapest.
- Dollhausen, K (1997): Revision eingespielter Sichten. In Bardmann, T: *Zirkuläre Positionen. Konstruktivismus als praktische Theorie*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 67–84.
- Esposito, E. (2002): *Virtualisierung und Divination. Formen der Räumlichkeit der Kommunikation*, Bielefeld. Manuskript.
- Esser, H (1999-2000): *Soziologie – Spezielle Grundlagen. 6 kötet*, Frankfurt/M: Campus.
- Esser, H (2002): *Wo steht die Soziologie? Soziologie*, 4: 20–32.
- Filippov, A. (2000): *Wo befinden sich Systeme? In Merz-Benz, P-U.–Wagner, G: Die Logik der Systeme. Zur Kritik der systemtheoretischen Soziologie Niklas Luhmanns*. Konstanz: UKV, 381–426.

- Habermas, J.–Luhmann, N. (1971): *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie, Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt/M.
- Hasse, R.–Krücken, G. (1999): *Neo-Institutionalismus*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Hitzler, R. (1988): *Sinnwelten. Ein Beitrag zum Verstehen von Kultur*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Hitzler, R. (1997): Perspektivenwechsel. Über künstliche Dummheit, Lebensweltanalyse und Allgemeine Soziologie. *Soziologie*, 4: 5–18.
- Krause, D. (1996): *Luhmann-Lexikon. Eine Einführung in das Gesamtwerk von Niklas Luhmann mit 25 Abbildungen und über 400 Stichworten*. Stuttgart: Enke.
- Krause, D. (1998): Niklas Luhmann – das Werk. *Soziologie*, 4: 93–103.
- Luhmann, N. (1981): *Soziologische Aufklärung 3. Soziales System, Gesellschaft, Organisation*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1997): *Szerelem – Szenvedély. Az intimitás kódolásáról*. Budapest: Jósöveg.
- Luhmann, N. (2000): *Die Politik der Gesellschaft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (2002): *Einführung in die Systemtheorie (mit einem Vorwort von Dirk Baecker)*. Heidelberg: Carl-Auer-Verlag.
- Lüschen, G. (1979): *Deutsche Soziologie seit 1945*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Merz-Benz, P.-U.–Wagner, G. eds. (2000): *Die Logik der Systeme. Zur Kritik der systemtheoretischen Soziologie Niklas Luhmanns*. Konstanz: Universitätsverlag.
- Meyer, J.–Rowan, B. (1977): Institutionalized Organizations: formal Structure as Myth and Ceremony. *American Journal of Sociology*, 103: 144–181.
- Némedi, D. (2000): A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, 2: 3–16.
- Pokol, B. (1992): *A professzionális intézményrendszerek elmélete*. Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
- Pokol, B. (2001): *Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologie*. Berlin: Logos.
- Ritsert, J. (1988): *Gesellschaft*. Frankfurt/M.
- Scherr, A. (2000): Was nützt die soziologische Systemtheorie für eine Theorie der Sozialen Arbeit? *Widersprüche*, 77: 63–82.
- Schimank, U.–Kron, T.–Greshoff, R. (2002): Soziologisches Survival-Sixpack – Hartmut Essers “Soziologie – Spezielle Grundlagen”. *Soziologische Revue*, 25: 251–366.
- Staub-Bernasconi, S. (1998): Soziale Arbeit auf der Suche nach autonomen Paradigmen. In Seibel F.W.–Lorenz W. (eds.): *Soziale Professionen für ein Soziales Europa*. Frankfurt: IKO-Verlag, 122–147.
- Stichweh, R. (1998): Raum, Region und Stadt in der Systemtheorie. *Soziale Systeme*, 4: 341–358.